

УДК 81'42-054:81'373

ОЛЕКСАНДР ТУПИЦЯ
(Полтава)

ВІДТВОРЕННЯ БЕЗЕКВІВАЛЕНТНИХ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ У ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ ПРИ ПЕРЕКЛАДІ

Ключові слова: безеквівалентна лексика, поетичний текст, переклад, реалія.

Безеквівалентна лексика (далі БЛ) – це частина культури народу, виражає його світогляд, його філософські, соціальні й моральні концепції, художні смаки, менталітет. Тому етномовний компонент у поетичних творах має особливе навантаження. БЛ стає невід’ємною частиною змісту, несучи в собі додаткові фонові семи «етнічне», «фольклорне», «фантастичне» тощо, і бере активну участь у формуванні емоційно-експресивного ореолу вірша, його прагматичного потенціалу, впливової сили на читача.

Тому особливо гостро постає проблема відтворення БЛ при іншомовній передачі поетичних творів, у яких немає дрібниць чи чогось несуттєвого, випадкового. Оскільки відтворення національно-культурного колориту – необхідна умова досягнення прагматичної адекватності поетичного тексту.

Перенесення етномовних поетичних образів з однієї мовної системи в іншу вимагає врахування не тільки специфіки жанру й літературної традиції, а й етномовної комунікативної компетенції реципієнта. Адже необхідність збереження БЛ стикається із загрозою порушити його мовну природу, його доступність естетичному сприйняттю іншомовного читача. Відтворення семантики БЛ ускладнюють лінгвоетнічні бар'єри.

Ми поставили собі за мету дослідити наявні та можливі способи відтворення семантики безеквівалентних одиниць у композиції поетичного тексту-перекладу.

Слово – друга сигнальна система – «образ», який пов'язаний із поняттям. Для адекватного розуміння слова недостатньо засвоїти його буквальне значення. Необхідно виділити суттєві ознаки предмета чи явища, які входять у це поняття, розчленувати обсяг інформації, що становить його семантичні складники. Поняття виступає формою відображення матеріального світу в свідомості, а значення слова закріплюється у результаті пізнавальної діяльності людини.

Варто визначити національно-культурний компонент лексичного значення як універсальне в ньому нашарування, що відбиває різноаспектні, звичайно унікальні денотативні, сигніфікативні та конотативні ознаки референта, породжені етнокультурною специфікою його сприйняття і відтворення у слові. Злиття двоєдиної форми слова з його змістом (цілісним значенням) закладає передумови для участі слова в утворенні послідовного ряду підсистем національної мови, що всебічно віддзеркалюють ставлення етносу до природи, суспільства й самого себе, об'єктивуючи його в мовних одиницях і через них здійснюючи зв'язок з іншими мовними одиницями [2, с. 8]. Осмислення лексики взагалі пов'язане з аналізом семантичної структури, тому можливі різні ступені розуміння значення слова:

1) повне розуміння, тобто всі інформаційні елементи семантичної структури слова сприймаються людиною, стали результатом її пізнавальної діяльності (людина володіє цим поняттям та всіма лексичними фонами);

2) неповне розуміння, тобто певні семантичні складники не були вичленовані або не стали результатом пізнавальної діяльності людини;

3) неправильне розуміння відбувається тоді, коли в семантичній структурі слова виділено несуттєві «елементи інформації». Тобто сприймається один лексичний фон замість іншого;

4) повне нерозуміння відбувається тоді, коли всі інформаційні елементи семантичної структури слова не були результатом пізнавальної діяльності людини. Невідомими є всі лексичні фони цього поняття.

Отже, БЛ мала б бути для реципієнта категорією 4, але спостереження доводять той факт, що БЛ у тексті-відповіднику частіше виступає категорією 2. Ключові елементи композиції поетичного тексту утворюють зв'язки між собою, спостерігається «накладання та переплетення смислів», які дають реципієнту можливість здогадатися про значення БЛ. У художньому тексті «кожен елемент так чи так передбачається, більшою чи меншою мірою підказується попереднім контекстом, є очікуваним. Мовний потік розгортається від відомого до нового» [11, с. 181]. Наприклад, вірш Якова Щоголева у німецькому перекладі містить українські безеквівалентні одиниці:

Der letzte bin ich auf dem Pfad Schwaermender Kosaken, Die Steppen schwinden vor der Stadt, – Tot sind die Tschumaken. Зрозуміло, що в першотворі вони сприймаються як історичні реалії, назви осіб, характерні для української етнокультури. У читача виникають своєрідні асоціації, які пов'язують ці образи з явищами культури, історичним минулим тощо. Асоціативні зв'язки створюють можливості для виникнення підтексту: *козаки* – захисники, лицарі; *чумаки* – відважні чоловіки, мандрівники, що уособлюють у собі чоловічу силу, мужність та ін. Німецькомовний читач, сприймаючи цей контекст, уважатиме ці БЛ екзотизмами іншої культури. Значення цих лексем, можливо, буде не зрозуміле читачеві, але з'явиться важлива особливість – зв'язок з іншою культурою. Тобто, естетична реакція іншомовного реципієнта на ці образи значно відрізняється від реакції носіїв мови. Опиняючись у системі зіставлень та протиставлень з іншими смисловими та структурними одиницями тексту, безеквівалентна одиниця отримує потенційну здатність до розширення свого значення. «Розуміння – це складне, ієрархічно побудоване психічне відображення об'єктів пізнання, у результаті якого утворюються нові або відтворюються старі, проте по-новому бачені системи компонентів. Що поєднують у собі, власне, продукт цього відображення з відповідними елементами знань, набутих у попередньому досвіді» [4, с. 314].

Проте все-таки часто трапляються випадки, коли навіть контекст не може допомогти в декодуванні змісту іншомовної БЛ (вона стає для реципієнта категорією 3 чи 4). Н. І. Кушина зазначає, що на вибір способу відтворення кожної конкретної етнеми впливають різні чинники: семантичні, структурні, стилістичні (у тому числі й композиційні) [8, с. 61]. Наприклад: *Oddadуть у москалі* (Т. Шевченко). – *Da gibt Man ihn zu den Soldaten fort!* (H. Rodenberg). *Москалями* в Україні та Білорусі називали росіян, а також солдатів. У контексті *москалі* – солдати. У німецькій мові звичною є лексема *Soldaten*. Але коли поет зробив би «перенесення», наприклад «*Moskali*», німецький читач неправильно зрозумів би (чи не зрозумів би взагалі) це слово, бо з контексту його значення розкрити важко.

На думку Р. П. Зорівчак, відтворення семантико-стилістичних функцій реалій у тексті – кардинальне питання [6, с. 92]. Отже, необхідно визначити, який «вигляд» може мати БЛ у тексті-відповіднику. Для цього потрібно спочатку розглянути способи трансформації таких елементів.

Чимало дослідників, розглядаючи це питання, доходили до різних висновків. Наприклад, А. В. Федоров писав, що можливості передачі таких слів (реалій) зводяться до трьох основних випадків. Це, по-перше, транслітерація (повна чи часткова), безпосереднє використання слова, що означає реалію, або його кореня у написанні літерами своєї мови чи в поєднанні із суфіксами своєї мови. По-друге, створення нового слова чи складного слова або словосполучення для означення відповідного предмета на основі елементів та морфологічних відношень, які вже реально існують у мові. Третій спосіб – використання слова, що означає щось близьке (хоча й не тотожне) за функцією до іншомовної реалії [10, с. 181]. А. В. Архипов визначає три основні способи передачі: транслітерація, калькування і трансформативний переклад [1, с. 104–105].

Як відомо, питання про передачу національної своєрідності тексту, його особливого забарвлення, пов'язаного з національним середовищем, належить до тих основних проблем, від яких залежить і відповідь на питання про перекладність. Найяскравішими виразниками національного забарвлення виступають реалії, під якими розуміють слова, що називають об'єкти, характерні для життя (побуту, культури, соціального та історичного розвитку) одного народу й чужі іншому. Питання про передачу та осмислення реалій дуже важливе, тому що введення реалії зумовлене, з одного боку, її місцем у оригіналі, а з другого – засобами, якими скористався автор для розкриття її змісту. Оскільки реалії, як правило, не мають еквівалентів у інших мовах через відсутність у носіїв цієї мови об'єкта, що означається реалією, і внаслідок необхідності передати поряд із предметним значенням (семантикою) і колорит (конотацію) їхнє відтворення вимагає особливого підходу. А. В. Ролик виділяє чотири прийоми передачі реалій у художньому тексті: транскрипція, переклад (заміна), приблизний переклад, контекстуальний переклад [9, с. 102–104].

Н. Ф. Зайченко, О. В. Коваль-Костинська, О. Л. Паламарчук також зазначають, що проблема відтворення національно характеристичної лексики засобами іншої мови ускладнюються ще й тим, що необхідно передати не тільки особливості певних побутових чи історичних реалій твору, але й донести до читача правильне розуміння усталених образів, що складаються в кожного народу протягом віків, знайти в мові такі засоби, які б достовірно відображали риси національної психіки народу – носія іншої мови. На думку дослідників, при відтворенні лексичних одиниць, що позначають предмети, поняття, явища, пов'язані з побутом певного народу, його історією, культурою, використовуються різні способи їх відтворення: транскрипційна передача, часто з приміткою-поясненням; приблизний переклад, що включає принцип родо-видової відповідності; заміна функціональним аналогом та опис, пояснення; контекстуальний переклад [5, с. 180].

Р. П. Зорівчак виділяє такі способи трансформаційного перейменування реалій: транскрипцію (транслітерацію); гіперонімічне перейменування; дескриптивну перифразу; комбіновану реномінацію; калькування, повне й часткове; міжмовну транспозицію на конотативному рівні; метод уподібнення (субституцію); винайдення ситуативного відповідника (контекстуальний переклад); контекстуальне тлумачення (інтерпретацію) реалій [6, с. 93].

С. Влахов та С. Флорин зазначають, що поняття «переклад реалії» умовне: реалія, як правило, неперекладна (у словниковому порядку) і, знову ж, вона передається в контексті, як правило, не шляхом перекладу [3, с. 79]. Вони вважають, що основних труднощів при передачі реалій дві: 1) відсутність у мові відповідника (еквівалента, аналога) через відсутність у носіїв цієї мови об'єкта (референта), який означається реалією, та 2) необхідність поряд із предметним значенням (семантикою) реалії передати колорит (конотацію) – її національне та історичне забарвлення.

Безумовно, що автор у першу чергу повинен спиратися на контекст і в кожному окремому випадку добирати «шлях трансформації». До важливих умов, які не можна не враховувати при виборі найбільш придатного при-

йому відтворення, належать місце, подача та осмислення невідомої реалії в тексті [3, с. 80].

Чужу, незнайому реалію необхідно вводити в текст-відповідник так, щоб читач не мав труднощів у розумінні й водночас сприймав «чужий аромат», етнокультурний чи історичний колорит.

Отже, одними зі способів передавання БЛ є транскрипція – передавання звучання чужомовного слова, та транслітерація – використання іншомовної графічної системи. Р. П. Зорівчак називає це «приматом вимови». «Можливий і примат графіки – транслітераційна передача. Транскрипція і транслітерація – найлаконічніші способи. Завдяки їм створюється певний експресивний потенціал: у контексті слів рідної мови транскрибоване слово виділяється як чуже, надає предмету, який воно позначає, конотацій небуденності, оригінальності» [6, с. 93]. На думку А. В. Федорова, транслітерація необхідна саме тоді, коли важливо дотримуватися лексичної стислості й разом із тим підкреслити специфічність названої речі чи поняття. Оцінюючи доречність використання транслітерації, необхідно точно враховувати, наскільки важливим є передавання цієї специфічності. Якщо ж останнє не потрібне, то використання транслітерації перетворюється на зловживання іншомовними запозиченнями, що призводить до затемнення смислу та засмічення рідної мови. Часто іншомовні слова переносяться саме для виділення відтінку специфічності, який властивий реалії, що його виражає [10, с. 182–183]. Наприклад: *Тяжко, тяжко в світі жить І нікого не любить, Оксамитові жупани* *Одинокій носить* (Т. Шевченко). – *Тяжко мне на свете жить И никого не любит, Аксамитные жупаны* *Одинокой носить* (А. Прокофьев).

Можливим способом передавання етнокультурних особливостей поетичного тексту є гіперонімічне перейменування. Уперше застосував цей термін А. В. Федоров для позначення такого відтворення, коли видове поняття однієї мови передається родовим поняттям у іншій [10]. Р. П. Зорівчак визначає, що гіперонімічне перейменування – досить поширений вид відтворення реалій, пов'язаний із засадними поняттями лексичних трансформацій, категоризацією денотата, визначенням ізоморфізму частин і цілого, генералізацією. Усе це належить до мовних універсалій. Можливість такого виду трансляційного перейменування, такої деконкретизації пов'язана з наявністю міжмовних гіпонімів, які, у свою чергу, зумовлені гіпонімією як мовною універсалією [6, с. 105–106].

В одномовному плані відношення гіпонімії характеризуються так: А є гіпонімом В, якщо твердження, що Х є А, імпліцитно означає, що Х є В, напр.: укр. «свитка» – гіпонім стосовно гіпероніма – укр. «одяг». Під міжмовною гіпонімією розуміємо відношення слів однієї мови, що називають видові поняття, до слів іншої мови, що означають родові поняття. У формальній логіці такі відношення між поняттями називають відношеннями підпорядкування, або субординації. У відношеннях субординації понять виявляється один з найосновніших законів логіки, згідно з яким обсяг понять (усі предмети та явища, до яких застосоване певне поняття) перебуває в обернено пропорційному відношенні: підпорядковувальне поняття ширше за обсягом, але вужче щодо значення; підпорядковане поняття менше за обсягом і ширше щодо значення. Тому в міжмовних гіпонімах поняття не збігаються

ні за обсягом, ні за змістом. Але та обставина, що в обсяг логічного підпорядковувального поняття входить увесь обсяг логічно підпорядкованого поняття, а в зміст останнього – увесь зміст першого, дає змогу співвідносити ці поняття, зв'язуючи їх відношеннями субординації, підпорядкування. З погляду компонентного аналізу, у зміст гіпоніма входять усі семантико-диференційні семи гіпероніма і, крім того, його семантичний континуум уміщає ще деякі семи, властиві лише йому. Чим менше семантико-диференційних сем у семантичному континуумі слова, тим більш узагальнений характер має позначуване ним поняття. При заповненні лексичної лакуни способом гіперонімічного перейменування відбувається вилучення певної інформації, втрачається культурологічна і лінгво-країнознавча атрибуція реалії – це, по суті, дереалізація реалій, бо часто конкретне поняття передається лексемою надзвичайно широкої, розпливчатої референції. Наприклад: *А що вродить з того плачу? Боголова, брате... Не заревуть в Україні Вольнії гармати (Т. Шевченко). – Что ж из плача уродится? Лишь трава дурная!.. Не услышит вольных пушек Сторона родная (М. Исаковский).*

Комбінована реномінація – це найчастіше транскрипція з описовою перифразою (чи гіперонімом) для тлумачення семантики реалії – досить ефективний, на думку багатьох дослідників, спосіб передачі країнознавчої інформації, хоча й багатослівний. Тому часто не використовується у ліричній поезії, де необхідною умовою адекватності є також відтворення композиційного смислу (розмір, метр, рима, ритм та ін.). Транскрибоване слово вміщує семи «незвичність», «експресивність», а дескриптивна перифраза чи гіперонім містять роз'яснення семантики реалії, як денотативну, так і конотативну (країнознавчу, експресивну чи етномовну) інформацію. Наприклад: *На сина глянула, взяла, Його тихенько сповила Та, щоб дожать до ланового, Ще копу дожинать пішла (Т. Шевченко). – Auf Iwan blickte sie verstohlen, Nahm ihn, tat nach den Windeln sehn Und ging dann, wie's der Vogt befohlen, Das Weizenstueck zu Ende maehn (A. Kurella).* До ланового передається німецькою реалією *Vogt* – (іст.) фогт, доглядач/управитель, але далі ще йде «пояснення» *befohlen* – наказував, велів, розпорядився. Отже, *wie's der Vogt befohlen* – дослівно так, як розпорядився (наказав) *управитель* (наглядач).

Можливим також є спосіб передачі за допомогою ситуативного відповідника. На думку Р. П. Зорівчак, «віднайдення ситуативних відповідників – творчий процес, у якому головним орієнтиром виступає контекст» [6, с. 139]: *Вторгувала, серденько, П'ятака. Я два шаги, два шаги Пропила... (Т. Шевченко). – Выручила, миленький, Пятачок. Я четыре денежки Пропила... (Н. Славинская).*

Щодо прийомів передавання реалій, то С. Влахов та С. Флорин, наприклад, вважають, що «їх можна, узагальнюючи, звести в основному до двох: транскрипції та перекладу» [3, с. 87]. Транскрипція передбачає механічне перенесення реалії з однієї мови в іншу графічними засобами останньої, максимально наближаючись до оригінальної фонетичної форми. Переклад реалії (заміна, субституція) як прийом використовується тоді, коли транскрипція з різних причин неможлива чи небажана. Дослідники виділяють також такі прийоми передавання реалій при перекладі: 1. Введення неологізму: а) калька; б) напівкалька; в) засвоєння; г) семантичний неологізм.

2. Приблизний переклад: а) родо-видовий відповідник; б) функційний аналог; в) опис, пояснення, тлумачення. 3. Контекстуальний переклад.

«Реалії кожного разу ставлять автора перед альтернативою: транскрибувати чи перекладати? Вибір шляху залежить від кількох чинників: 1) від характеру тексту; 2) від значущості реалії в тексті; 3) від характеру самої реалії, її місця в лексичних системах мови-оригіналу та мови-перекладу; 4) від самих мов – їхніх словотворчих можливостей, літературної та мовної традиції; 5) від реципієнта.

«Що означає перекласти поетичний твір? Це значить втілити в засоби іншої мови діалектичну єдність його змісту і форми, яка розкривається нам у структурі художнього твору. Адже перекладаються не слова, не рядки, не речення, не звуки... Перекладається (точніше: передається) система понять у їх взаємовідношеннях і способах вияву цих взаємовідношень. Взаємовідношення понять – це зміст твору, а спосіб їх вияву – це його стиль» [7, с. 69]. На нашу думку, ця «діалектична єдність змісту і форми» втілюється в системі композиції поетичного тексту, серед ієрархії яких БЛ посідає визначне місце. БЛ виступає тією основою, що зближує тексти, тобто поєднує культури, ставлячи поетичний текст на межі двох культур. Утрата чи заміна БЛ іншими національними символами вносить певні протиріччя в тканину твору. Уподібнення реалій призводить до «затемнення національної своєрідності оригіналу», тому не завжди є доречним із національно-культурного погляду, оскільки вносить у твір чужий національний колорит [9, с. 9]. Хоча бувають випадки, коли різні смислові трансформації БЛ при перекладі, заміни, уподібнення чи навіть утрата стають виправданими.

Звичайно, у межах однієї статті визначити специфіку перекладу БЛ неможливо. Безеквівалентна лексична одиниця у композиції поетичного тексту – смислова частка (окремий смисл) у цілісній системі твору (у смислі-змісті), а з іншого боку – вагомий чинник етнокультурної ідентифікації тексту. Саме цей фактор залишається визначальним при дослідженні композиційної ролі БЛ у поетичному тексті, адже семантика окремої безеквівалентної лексичної одиниці здатна висуватися у смисловій ієрархії цілого тексту та поширюватися на цілий текст, змінюючи його сприйняття.

Перспективу подальших досліджень убачаємо у визначенні композиційної ролі безеквівалентної лексики в поетичному тексті (оригіналі та перекладі). Поетичний текст, трансформований засобами іншої мови, здобуває інші ознаки – він починає існувати на межі двох культур, стає своєрідним феноменом. Відтворення запобігає втраті культурних зв'язків, дозволяє уникнути втрат смислових складників значення БЛ у композиції поетичного тексту. Визначальним фактором у цьому процесі виступає композиційна роль БЛ у поетичному тексті, її значення як смислової домінанти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архипов А. Ф. Самоучитель перевода с немецкого языка на русский / А. Ф. Архипов. – М. : Высш. шк., 1991. – 255 с.
2. Василько З. С. Символізація значення слова в українському фольклорному мовленні (на матеріалі фауноназв у казках, піснях і пареміях) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / З. С. Василько. – К., 2003. – 20 с.

3. Влахов С. Непереваемое в переводе / С. Влахов, С. Флорин ; под ред. В. Росельса. – М., 1980. – 352 с.
4. Дідківська Л. П. Проблема сприйняття інокультурного художнього тексту носіями різних культур / Л. П. Дідківська // Проблеми зіставної семантики : зб. ст. за доповідями Міжнародної наук. конф. з проблем зіставної семантики, 23–25 верес. 1999 р. / відп. ред. М. П. Кочерган. – К., 1999. – С. 311–315.
5. Зайченко Н. Ф. Національно-культурний компонент мовної системи як перекладознавча проблема / Н. Ф. Зайченко, О. В. Коваль-Костинська, О. Л. Паламарчук // Мовознавство. – 1998. – № 2–3. – С. 179–186.
6. Зорівчак Р. П. Реалія і переклад (на матеріалі англомовних перекладів української прози) / З. П. Зорівчак. – Львів, 1989. – 215 с.
7. Коптілов В. В. Актуальні питання українського художнього перекладу / В. В. Коптілов. – К., 1971. – 131 с.
8. Кушина Н. І. Відтворення етномовного компонента українських народних казок в англомовних перекладах : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.16 / Надія Іванівна Кушина. – К., 1998. – 219 с.
9. Ролик А. В. Украинские реалии в повести Н. В. Гоголя «Ночь перед Рождеством» и приёмы их передачи в немецком переводе / А. В. Ролик // Матеріали шостої Міжнародної конференції «Мова і культура»: в 5 т. / за заг. ред. С. Б. Бураго. – К., 1998. – Т. III. – С. 102–104.
10. Федоров А. В. Основы общей теории перевода : лингвистический очерк / А. В. Федоров. – М., 1968. – 396 с.
11. Черемисина Н. В. Вопросы эстетики русской художественной речи / Н. В. Черемисина. – К., 1981. – 240 с.

АЛЕКСАНДР ТУПИЦА

ВОСПРОИЗВЕДЕНИЕ БЕЗЭКВИВАЛЕНТНЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ПОЕТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ ПРИ ПЕРЕВОДЕ

Рассмотрены способы воспроизведения безэквивалентной лексики при переводе поэтических текстов. Определена специфика безэквивалентных лексических единиц в смысловой иерархии текста, их значение как этнокультурных единиц, которые способствуют возникновению своеобразной картины мира. Семантика таких лексем отличается, по мнению автора, своей спецификой, которая выступает весомым фактором национальной идентификации произведения.

Ключевые слова: безэквивалентная лексика, поэтический текст, перевод, реалья.

OLEKSANDR TUPYTSYA

NON-EQUIVALENT LEXICAL UNITS REPRODUCTION IN POETRY TEXTS

The ways of non-equivalent lexical units reproduction in poetry texts is considered. The peculiarities of non-equivalent lexical units in semantic text hierarchy, their value as of ethnocultural units, which contribute into a picture of the world are determined. By the author, the semantics of such units differs by its peculiarity, which is the important factor of national identity of the work.

Key words: non-equivalent lexical units, poetry, translation, reality.

Одержано 12.03.2015 р.